

Դոկտոր Հալ կը համարի, որ այս պատուկերը ըլլայ իսկանիշ (symbole) մը Լազաշ քաղաքի գինուորական գերիշխանութեան հարեւան քաղաքներու վրայ»:

✱

Հետաքրքրութենէ զուրկ չի լինիր հոս աւելցնել, որ Ռւրարզեան հին նախահայկական տիրապետութեան սահմաններու մէջ, — յորս ի հնոյն կատարուած են Ասորա-քաղղէական (բաւ

բելական) բռնի բնակեցումներ, — Ղարսայ նահանգի, Արտահանայ գաւառի, Ութուայ շրջանի մէջ՝ կայ Ռւր հայ-կաթոլիկ գիւղ մը, մօտ Ուոր գիւղի: Երբ մեր աշխարհն ալ խաղաղութեան արժանանայ, և մեր անխռնիքի և բազմաբողոքի Պրոֆ. Երուանդ Լաւայեանն իւր պեղումները հոն ալ հասցընէ, գուցէ գտնուած հնութիւնք մերձաւոր կապ մը հաստատեն բաբելական և հայկական (ուրարդական) համանուն « Ռւր » քաղաքներու մէջ:

Հ. ԴՈՒՆ. Վ. ԳԱՂԱՏՈՍԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԻՊՆ ՄՈՒԱՍՍԱՐԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՐԵՔ ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐԱՅ ՄԱՍԻՆ

ՎԵՐՋԵՈՒ հետաքրքրական գրուածք մ'երեցաւ Բարիգի « Journal des Savants » թերթի Մարտ — Ապրիլ միացեալ թուոյն մէջ: Յօդուածագիրը Cl. Huart անդամ Գահիրէի Արեւելեան Հնախօսական կաճառին՝ գրախօսականով մը կը ներկայացնէ՝ ըստ իրեն՝ « նորութիւններ » հետեւալ մատենին մէջ՝ որ է.

Ibn Muyassar. ANNALES D'EGYPTE (Les Khalifes Fatimides). Texte arabe, édité par M. Henri Massé (Publication de l'Institut Français d'Archéologie orientale). Un vol. in - 4, XXXII — 139 p. Le Caire 1919.

Համարուած նորութիւնները եգիպտական Պատմութեան կը վերաբերին. բայց մասամբ կը պատկանին նաև Հայ Պատմութեան, քանի որ բնագրին ներկայացուցած անձինքներէն երեքը Հայ նախարարներ կամ վարդապետներ են. որոնք իրենց վարչական ու մարտական ձիրքերով և մեծագործութիւններով՝ իսլամական կառավարութեան ղեկը ձեռքերնին ունեցած են ժամանակին: Հրատարակիչը կը ներկայացնէ անոնց անուններն ու գործերը՝ իբր ցարդ դարերու մը: Թուական մէջ թաղուած և անծանօթ մնացած. մինչ կան մեր ազգային պատմութեան մէջ յիշատակութիւններ. մինչ Հ. Ալիշանի աքէն չեն վրիպած՝ թէ և պակասաւոր՝ բայց հին տարեգրութիւններ, որոնք արաբ բնագիրներու վրայէն հւրոպական լեզուով կանխիկ են թարգմանուած

են, ուր բաւական նիւթ կը յիշատակուին այս երեք Հայ մեծագոր վարդապետ մասին:

Ուրեմն, զուտ նորութեան տեսակետով արժէք մը չունի՝ որքան որ Huart կը ձկտի իր գրախօսականով զայն փառաւոր գիւտ մը հրամցնել հանրութեան: Սակայն յարգելի գործ մ'է, երբ նկատի առնենք որ իսկն Մուսսարի տարեգրութիւններն ալ ձեռնտու պիտի ըլլան նախորդ տարեգրութեանց պակասները լրացնելու կամ լուստարանելու. ասոր համար յատկապէս շնորհաւորելի է հրատարակութիւնը:

Եւ որպէս զի մեր հայ պատմագէտք և ուսումնասէրք կարեւան աւելի որոշ գաղափար մը կազմել՝ կը թարգմանենք հոս յիշեալ գրախօսութեան այն մասերը՝ որ կը ներկայացնեն հրատարակուած բնագրին վիճակի ու երեք հայ վարդապետներ. ստորև ալ կը գնենք մեր ունեցած լրացուցիչ մասերն ու տարբերութիւնները:

« Եգիպտոսի Պատմութիւնը՝ Յաթիմեան իսլամական տիրապետութեան տակ՝ գործած է Ibn Muyassar, կը գտնուի միակ ձեռագրի մը մէջ, որ պահուած է Ալ-գալին Մատենադարանը, և արդէն օգտակար ընծայուած ու ներկայացուած է հանրութեան « Արեւելեան Պատմիչ իսլամական կրթական » զրբին Գ. հատորին մէջ: Այս հաւաքածոյին մէջ մի միայն առնուած են, իսլամական պատերազմներու վերաբերեալ

հատուածներ: Կը մնար ճանչցնել ամբողջ գործը, որուն զլիաւոր օգուտը անոր մէջ կը կայանայ՝ որ եղած է այն աղբիւրներէն, ուսկից Magrizi եղիպտոսի իր մեծ նկարագրութիւնը ձեռագրուցեր է՝ խորաբ՝ համառօտուած անունով:

«Դժուար բան է բնագիր մը սրբագրել՝ երբ մէկ ձեռագիր միայն կայ. շատ աւելի դժուարին՝ երբ օրինակն ալ լաւ չէ: Այս պարագային մէջ կը գտնուին ահա Ibn Muyassar-ի Տարեգրութիւնները, Mac - Guckin de Slane ձանչցեր է որ «օրիւնակողը բոլորովին զուրկ ճերականական ծանօթութիւններէ՝ մուրաժ էր շարունակ կէտերու (այսինքն՝ գծիկներու) գործածութեան մէջ, որոնց ձայնաւորներն ու հոլովները ցուցնելու կը ծառայեն. դրած է կէտեր՝ (=գծիկներ) զորս դժբախտ գաղափարով մը աւելցուցեր է բնագրին (Արեւելեան Պատմիչ խաչակրութեան. Հտ. Ա. Ներածութիւն. էջ 34), Բաց աստի՝ տեսնելի է հասարակ արարելէնի գործածութիւնը և կը բացատրէ մեծ մաս մը մէջը տեսնուած անուղղութիւններ: Դեռ աւելին կայ. ժամանակագրական կարգը տակն ու վրայ եղած է. գործը կը սկսի չորրորդ խալիֆայէն. զանց կ'ընէ եօթներորդը. հագիւ կը խօսի երրորդին (հռչակաւոր el - Hakim-ի) նկատմամբ և կանգ կ'առնէ վերջը ընթերին վրայ: Հետեւելու միակ կերպը այն էր՝ ինչ որ կատարեր է հրատարակչը. զէպքերու անկանոն շարքովը, թողլով վերականգնել պատմական կարգը թէ՛ յառաջարանին (էջ 6) և թէ՛ մասնաւոր ժամանակագրական ցանկին (էջ 69) մէջ:

«Ինչպէս կը կոչուի ստուգիւ պատմական տեղեկութեանց այս շարքին ճշմարիտ կամ ենթադրեալ հեղինակը: Զեռագիրը կը կրէ Ibn-Mizar անունը, բայց կը տեսնենք որ բնագրին կարգալու եղանակը շատ աւելի կասկածելի է. De Slane, հետեւորդ ունենալով իրեն Flügel, de Jong, Emile Amar և Gaston Wiet, հակում ունին Ibn-Muyassar-ի, ինչպէս որ կարդացած է H. Massé»:

«Ի՛նչ է այս թերակատար բնագրին հրատարակելու նպատակը: Այն է՝ որ մեծ զէպքերուն քով՝ որոնց պատմութիւնն ու նինք արդէն պատմագիրներուն քով, ինչպէս են Ibn-el-Athir, Abou 'l-Mahâsin, Ibn-Tagribirdi, Soyoûti. Կը գտնենք այլուստ անծանօթ անձնաւորութեանց յիշատակութիւնը՝ Պէտք չկայ ապացուցանել այս տեսակ տեղեկութեանց կարեւորութիւնը, որ այնքան օգտակար է արձանագրութեանց մթութիւնները լուսաւորելու համար. այնպէս որ հրատարակչը կրցաւ արդարապէս ըսել, թէ՛ այս աշխատութիւնը «օգտակար բաժնի մը կը բերէ ֆարսիական շրջանի տակաւին թերի մնացած անուանացանկին, շրջանի մը՝ որ կարեւոր է եղիպտոսի պատմութեան տեսակէտէն. բայց շատ աւելի կարեւոր՝ երբ ի նկատի առնունք իսլամի պատմա-կրօնական յաջորդական զարգացման ամբողջացումը (էջ 68)»:

«Հայ գերի մը Badr-el-Djemali առումը, - որ վերջը մեծ անուն ձգեց իբր նախարար՝ Emil-el-Djoyot ch «Հրամանատար զօրաց՝» տիտղոսով, - սկիզբ կ'առնէ 358-ին (1065-1066) իբրեւ Ա-

1. Տգ. Ի Պուլազ, 1853:

2. Ընդեք արդէն որ անմիջեղի կը մնայ մեզ թէ ինչպէս Cl. Huart «այլուստ ամծամօթ ամծմաւորութեամբ յիշատակութիւն» կ'առնանէ՝ Ibn Muyassar-ի աղբիւր բնագրին ներկայացուցած անմիջեղ, զոնէ հայագրէն: Մինչ ուրիշ հետզպեցի արարելուն և արեւելագիտ բանասէրներ, ինչպէս Պաղըմէր, Ռենոտայ և այլք, Henri Massé-ի կողմէ Muyassar-ի բնագրին 1919-ի հրատարակութենէն շատ առաջ կատարած են Արու Սայի

Հայ կոչուող արարելուն պատմութեան ձեռագրին վրայէն թարգմանութիւններ և քաղուածներ, որոնցմէ Հ. Ալեքան նախ տեղեկութիւններ մը դրած է իր «Շնորհալի և Պարագայ իւր» ի մէջ (էջ 162-170) և յետոյ 1896-ին կազմած է բուն իսկ իւր «Արուսմիլ Հայ» գրքիչ, որուն մէջ յիշուած երեք Հայ վարդապետ մասին բաւական բան կը գտնենք:

3. Կը յիշուի ուրիշ պատուոյ անուններով ալ:

սորերի կառավարել¹ Գահիրե կոչուելով
կը սանձէ թուրքերուն ծայրայեղութիւն-
ները, վերականգնելով ի շահ իւր անձին el
— Monstançir — ի իշխանութիւնը, որ ծան-
րապէս վտանգուած էր Եգիպտոսի գրա-
ւումով² Naçir-ed-daula — ի բանակներուն
կողմէ, որ արդէն Հաւէպի մէջ հիմնած էր
շամարանեաց հարստութիւնը, և որ տարի
մ³ առաջ սպաննուած էր (465=1072—
1073), Badr-el-Djemali — ի վերահաս
մահը 487-ին (1094) երկրին համար կո-
րուստ մ⁴ եղաւ, զոր 20 տարի կառավա-
րած էր կարգէ դուրս հեղինակութեամբ
մը: Բնակւորութեամբ կրողի է բուռն ըլ-
լալով⁵ յաջողեցաւ կարգ ու կանոն հաս-
տատել ներքին կոխներով պառակտուած
երկրին մէջ⁶, իւր որդին el-Afdal⁷ յա-

ջորդելով իրեն⁸ կ'առնէ Երուսաղէմն ու
Աքքաղոնը, բայց շատ ուշ էր. խաչակիրը
կը սկսին երենալ Ասորիքի հիւսիսակողմը.
որոնք տարի մը վերջ⁹ իրենց կարգին¹⁰ սուրբ
բաղաբը կը մտնեն:

El — Afdal սպաննուեցաւ 515 — ին
(1121—1122): իւր կենսագրութիւնը հնդի-
նական համար առիթ մը կ'ըլլայ իստեղու
անոր վարչաձեւին և կանգնած շինութեանց
վրայ. պարտէզներու մասին¹¹ զորս տնիկ
տուաւ, բանաստեղծութեանց վրայ¹² զորս
ինքը շարադիր էր: Նորագուեցան մզկիթ-
ներ, դամբարաններ. հիմնարկուեցաւ փո-
ղբանոց մը, դիտարան մը. բայց կը փա-
կուի Tebbānīn թաղին մէջ գտնուող Հա-
մալսարանը (dār-el-ilm.), որովհետև մու-
գութեամբ զրադող թափիչ մը յաւակնու-

1. Հոս որքը դրուած է Պատրի պաշտօնավարութեան
անդրանիկ աստիճանը և հայ ըլլալը, մինչ Աւելան կը գրէ
թէ «Պատրի ինչ ցեղէ ըլլալմ յայտնի չէ, միայն
կ'ըստի թէ Ասորոց երկրն եկած էր կամ քե-
րուած իբր գերի» (Արտասալ Հայ. էջ 16):

2. Ազգաւ հայ ըլլալը միայն ըսաւ. ոչ մէկ յիշատա-
կութիւն որ ազգին հանգէպ ցոյց տուած մեծագործու-
թեանք մասին, Բագր անկեց թէ «Բարեկամ էր ա-
մէմ քրիստոնէից թէ մեծամեծաց, թէ ուսմկաց»
ըստ Արտասալի բնագրին¹ Հ. Աւելան կ'աւելցնէ Նե-
սեհաշէնը. «Սոս իբր դար մի յառաջ, այսինքմ
ԺԱ դարու վերջին քառորդին, Հայոց մոր գաղ-
թակամ քերելով քաղմացոց յեղիպտոս զհա-
մազգիս» իբրև 30,000 տոււ, զոմէ 10,000, ինչպէս
գրէ Ն. Շմորճալյոյ հմուտ կենսագիրն. ասոնց
յատուկ եպիսկոպոս այլ ծնունդորց մեծ կաթո-
ղիկոսն Գրիգոր Վկայասէր, ամծամը գալով յե-
գիպտոս»: — «Զեռք զարկաւ և յառաջ տարաւ
զվերաշինութիւն Ս. Յակովբայ սրբաբանին (Նգիպ-
տոսի). բարձր գմբեթով² որ շատ հեռուէմ կ'ի-
րեւէր, կամարօք և կամարակապօք. և աւարտեց
բոլորը, մերէն հաստատուելով մեծամեծ դռները,
ասոնք ասոնմ մի վերցուեցան, բայց ինքմ մորէմ
մորցոցեց. դարձեալ վերցուցին այդ դռները, ինքմ
այլ դարձեալ հաստատեց» (Արտասալ Հայ. էջ 16):
«Աւարտեց զմորգովիւն (ուրիշ մօտիկ) եկեղեց-
ւոյ վի, բայց օծել չտուաւ, և ոչ պաշտօն կա-
տարել հոմ, Երբ վախճանեցաւ ինքմ³ թաղուեցաւ
այս եկեղեցւոյ մէջ» (Արդ. էջ 18): Տուրայի վեհակէն
Հայոց փոխանուելուն արդիւրը Պատրի և իր ժամա-
նակակից Հայոց կաթողիկոսին Կը Թորի. «Նայ հոմ
և եկեղեցի մի յամուլ փառաւորեալ Ս. Գեորգիայ,

Տուրայի վիմակիմ մէջ, (Նեղոս) գետոյմ (աջ)
եգիբըր, Նեկեղեցիմ փոքր էր, քամի որ յակերիկ
Ղփտեաց ձեռքմ էր. բայց երբ Գրիգոր Պատ-
րիարքմ (կաթողիկոսմ) Հայոց եկաւ յեղիպտոս,
և Հայք (իրեցմ ազգակից վեգիբ) Ամիր-ալ-ժիլիշ
Պատրի չորս կողմ ժողովեցան, ... և Տուրայի
վիմակմ տրուեցաւ Հայոց» և այլն. (Արդ. էջ 36):
«Ուրիշ գրուածի մի մէջ կ'ըսուի, թէ Ս. Գեորգայ
վանքմ ի ձեռք քերաւ Ապու Նասիր քահմայոյմ»
(Արդ. էջ 37): «Միմը մտարեռիլ տանք որ... փոքր
եկեղեցիմ⁴ յամուլ Ս. Գրիգորի (չիւռաւ⁵ ըստ
Ար. Հայե⁶ Ապու Եսաբէ) մտարակոյս էր Ղու-
սաւորչիմ մերոյ, զի և վկայոյի ի ծնու Հայոց
ըլլալմ, Նրկորոյ մտարեռիլմ է մեծագոյմ եկե-
ղեցւոյ շինութիւնմ և վանաց պայծառութիւնմ,
շմորիլ մեծագոր Հայ վզրիկիմ (Պատր-ալ-ժա-
մալի կամ Ամիր-ալ-ժիլիշ) և մեծափայլ Գրիգոր
Վկայասէր կաթողիկոսի» (սեղեթ. Հ. Աւելաճ. Արդ.
էջ 38): «Արաբացոց Նգիպտոսի մոր մայրաքա-
ղաքմ Գահիրէ⁷ շինուած է իբր ի վերջ Ժ դարու,
(970 փրկւալմաթ թուիմ) ... Ամիկ դար մի վերջը»
(107) համազգի մեծահմարաւ և զօրաւոր վզուրիմ
Պատր-ալ-ժամալի էմիր էլ ժիլիշ⁸ մորգուելով
մայրաքաղաքմ, իր մեծութեամ և իսալիֆայից
յարմար⁹ մոր և մեծ վզրկարամ մը շինեց. ... որ
յետոյ ղեսպանաց ընդունարամ եղաւ, և այմպէս
ալ կոչուեցաւ Տար էլ-գիլաֆաթ) (սեղեթ. Աւել.
Արդ. էջ 66):

3. Խաչակրաց պատմիչը¹ Էյուքիշ Էյ-Աֆտալ կամ
Էյմիթեոյ (չորէ Էյ-Էրման) Կը Կոնսթ, Կ'ընէ Աւելան
(տես Շմորճ. եւ Պարազայ Խո. էջ 163):

թիւն ունեցեր է ինքզինքը ճանչցնելու իբր աստուածութեան մարմնացումը, և թէ անոր ըստդին հետեւեր էին հոն խառնի-
ճաղանճ բազմութիւն մը՝:

«Ուրիշ Հայ մը Behrām անուամբ, որ իսլամութեան չէ դարձած՝ Նախարար և դաւ El-Hafizh խալիֆայի թագաւորութեան ժամանակ 529թն (1134-1135), ինչ որ հաճոյ չեղաւ մահմետականներուն, Հայերն սկսան լեցուիլ Եգիպտոսի մէջ և հոն շինեցին եկեղեցիներ, վանքեր, իրաց այս կացութիւնը պատճառ եղաւ Նախարարին անկման և իւր հաւատակիցներուն դէմ՝ հալածանքներու: Բայց Behrām որ խալիֆային շատ հաճելի անձնաւորութիւն մը դարձած էր՝ շուտով իշխանութեան կը

վերադառնայ, և իր մահը կը հասնի 535թն (1140-1141)՝ երբ նա իր բարձր պաշտօնավարութեան ծաղկման ճիշդ զագաթնակէտին հասեր էր՝:

«Ասոնք են տարեգրին առաջ բերած էն աչքի զարնող դէպքերը: Իր մանրապատումը լլալու սէրը աւելի յարգի կը դարձնէ իւր աշխատութիւնը և արարագէտը երախտագէտ պիտի ըլլան Պր. Massé-ի, որ իրենց մատչելի ըրած է պատմական դէպքերու հաւաքածոյ մը՝ որ յարողութեամբ կը լըրացնէ այն ամէն տեղեկութիւն՝ զոր մենք կը պարտինք մեծամեծ խմբագրողներուն՝ որ են Magrizi, Ibn-Tagribirdi, Nowaïri »:

Հ. Դ. ՏԱՅՏԱՆ

1. «Երեք խալիֆայից ատեն Շահնշահ էլ-Աֆշար իբր 30 տարի վարեց իր մծծ իշխանութիւնը՝ իբր միւս, Ուս և Բոս հաստոց. բայց ոչ ամոր պէս իտաղալ վախճամ ունեցաւ. այլ սպառնութեամբ յամի 1122» (տեղեկ. Ալիշահի. Անգ էջ 41). Իսկ Աբու-սաւը անոր պարհապարհութեան մի քանի նշաններն ալ կը դնէ. (էջ 42). Իր այդ հակումին ի յարողը՝ Նոյն իսկ հոյակապ զորքեր կը տեսնենք, որ երկին բարեզարդութիւն եղած են միանգամայն. Գոհ չըլլալով իր հօր շինած վերքարանձաւներէն «Իբր 15 ամիսգոմ (քիլոմիտր) շինեց հոյակապ ամեմաճոյն վերակարամ ապարանք մի» (էջ 67), «քոլոր քարաշէմ էր և լաւ յիկած, այլնայլ զտիկումներ և յարկեր բաժնուած. բազմաթիւ սրամներ և սեմեակներ, պարտէզներ, բուրաստաններ, ասպաններ և այլն, որոց ամեմուն ջուր հասցնիլու համար 120 ազուգայր յարմարած էին. Ապարանք ամեմէմ ծշաւ. Ուսուր և թանկ մասով կամ տեղին՝ էր գամծարան, (Քարհիմա) խալիֆայից գամծատան միւսմ, աւելի կամ պակաս հարուստ» (էջ 69). Հուսկ այս զոռոգ Շահնշահը կը համարուի այն յիշատակուած Հայ սպարապետը՝ որ մեծ բանակով Երուսաղեմի վրայ յարձակած է՝ իբր յաւակիրք տիրած էին սուրբ ճաղաքին՝ Մինչև իսկ իսլամացի մեծահազիկ ճերթող մը՝ Թասսոյ՝ ընծայած է անոր հետեւեալ տեղեքը.

Զօրազըլուին է Հայ իշխան մ'որ անցաւ,
Երբ փոքր էր դեռ, սուրբ Հաւատքն՝ Տաճկութեան.
Նախ և՛ կուտէր կղեմէս, և արդ էմիրէն.
Թագաւորին հաւատարեմ, սիրելի
Մէկը չեղաւ բանակին մէջ իբրն պէս.
Է զօրավար միանգամայն վեհ մարտիկ
Սըրտով, խելով և իր բազկին կորովով.
(Թասսոյ «Եր. Արատեայ» ԺԷ. էջ 486 քրգմ. Հ.Ա.Դ.):

2. Behrām, որ է Վահրամ՝ հօրեղբայր է Ս. Ներսիսի Շարհուտոյ. Ալիշահ հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ իր մասին. «Ծամօթ ազմուական ցեղէ Գահ. լաւունեաց, ի մօրէ այդ Գրիգ. Մագիստրոսի թոռն, հօրեղբայր Ս. Ներսիսի Շողոմաւույ և եղբայր Գրիգորիսի եպիսկոպոսին Եգիպտոսի, Վահրամ. ասոնց հիտ եկած էր միւս եղբայրներն Վասակ... Շողոմ. Ուսի իր վիպասանութեամբ վերջ իր ցեղին ազգաբանութիւնն ընելով, յիշէ զայս երեք հօրեղբայրն այլ» (տեղեկ. Ալիշահի. Անգ. էջ 45). «Վահրամ թագ պետութեան միակամուսնեայն, հաւատարիմ ամիրապետիմ, հաւատարմագոյն Ամեմապետիմ, հայրենի և պահլաւունի ցեղին կրօնապահութեամբ, և սուրեւելալ իսկ քան զիշխանակից ազգակիցսն» և այլն և այլն (տեղեկ. Ալիշահի. Անգ էջ 47). Գիտոյ կը դնէ թէ ինչպէս զեջալ Վահրամ զօրականաց և յանն առաւ վեգիրութիւնը, ինչպէս բարեկարգեց երկրը, ինչ թշնամութիւններ ըրին. ապա կ'աւելցնէ ի թեփայնող վանք մը ճաշտելու՝ խալիֆային կրկին ազաւանք առ Վահրամ, որ իր վեգիրութեան ամբողջ զանաւ. և անոր հրաժարելը և մահը վանքին մէջ. (Անգ. էջ 47). Նաև Աբուսաւը ունի յիշատակութիւն՝ որ «Վահրամ քրիստոնեայ հայմ՝ որ Ալ հափըզ խալիֆայի ատեն վզուրկ եղած էր, և յետոյ կրօնաւոր, այս վանացս մէջ միանձնացաւ» (էջ 48).

3. Այս բացատրութեան ինքնին կը հասկցուի, որ մեր յիշած Նախնեցեաց երկու «Նախարար»ները կամ «Վեգիր»ները թողով իրենց հայրենի կրօնն ու ազգութիւնը՝ մահմետականութեան դարձած էին. Արդէն Պատրի մասին «Երկվիտ և կէսկէս էր, կէս քրիստոնեայ և կէս մուսլամ», կ'ըսէ Հ. Ալիշահ: